

Beata Polok

University of Management and Technology, Lahore

Wpływ islamu na prawo kobiet do dziedziczenia w Pakistanie

Abstrakt

Głęboko zakorzeniony patriarchy, zwyczaje, nieefektywny mechanizm wdrażania przepisów oraz uwarunkowania historyczne są głównymi powodami, dla których pozbawia się kobiety w Pakistanie prawa do dziedziczenia. Praktyki religijne i dyskryminujące prawo islamu niesłusznie wskazywane są często jako podstawowe czynniki wpływające na wykluczanie kobiet ze spadkobrania. Niniejszy artykuł jest próbą wyjaśnienia przyczyn braku dostępu kobiet do podstawowego prawa zagwarantowanego zarówno przez konstytucję, jak i prawo szariatu oraz wskazania, że w tej kwestii istnieje błędne przeświadczenie, że islam bezpośrednio przyczynia się do wykluczania kobiet z dziedziczenia.

Słowa kluczowe: Pakistan, dziedziczenie, prawa kobiet

Abstract

Deeply rooted patriarchy, local customs, ineffective laws and historical background are pointed out as a reasons for denial of inheritance rights to women in Pakistan. Religious practices and discriminatory Islamic law are also often indicated as the other important factors influencing the exclusion of women from inheritance. This article aims to explain the reasons why women in Pakistan do not have access to the fundamental rights granted to them by both the Constitution of Pakistan and Sharia law and prove that there is a misconception that religion deprives women inheritance.

Keywords: inheritance, women's rights, Pakistan

Pakistan, zaraz po Indonezji, jest drugim krajem, który zamieszkuje największy odsetek wyznawców islamu, a prawo religijne wywiera ogromny wpływ na mechanizmy prawne i społeczne państwa¹. Według raportów z ostatnich lat kraj ten corocznie znajduje się w czołówce państw z najwyższym wskaźnikiem nierówności płci², a winą

¹ N. Abiad, *Sharia, Muslim States and International Human Rights Treaty Obligations: A Comparative Study*, London 2008, s. 41.

² W 2020 roku Pakistan zajął 151. miejsce na 153 państwa. Cyt. za: World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2020*, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf, data odczytu 20 kwietnia 2020.

za powstałą sytuację obarcza się m.in. surowe i wymierzone w kobiety przepisy wywiedzione z nauk islamu oraz spuściznę wprowadzonych przez generała Muhammada Zia-ul-Haqa reform podczas tzw. procesu islamizacji Pakistanu³.

Szariat – prawo muzułmańskie samo w sobie, a czasami błędna interpretacja tego prawa jest powszechnie uznawane za główną przyczynę niekorzystnej sytuacji prawnej i ekonomicznej kobiet w krajach islamu. Faktem jest, że muzułmańskie prawo spadkowe co do zasady dyskryminuje kobiety, które z reguły dziedziczą połowę tego co mężczy spadkobiercy. Jednak w Pakistanie kobiety nie otrzymują nawet minimum zagwarantowanego przez prawo islamu i zazwyczaj są całkowicie wykluczane ze spadkobrania.

Artykuł składa się z pięciu części. Część pierwsza zawiera skróto- we przedstawienie najważniejszych kwestii dotyczących systemu prawa w Pakistanie oraz oddziaływania islamu na prawo w kraju. Część druga jest omówieniem muzułmańskiego prawa spadkowego, które obok prawa świeckiego jest również prawem obowiązującym w Pakistanie. W części trzeciej, czwartej i piątej autorka analizuje kolejno historyczne, kulturowe oraz proceduralne przyczyny wykluczania kobiet z dziedziczenia w Pakistanie.

System prawa w Pakistanie

Islamskie przepisy w Konstytucji

Podstawowymi źródłami prawa w Pakistanie są: Konstytucja, ustawy oraz precedens⁴. Art. 1 Konstytucji stanowi, że Pakistan jest Republiką Federalną, gdzie organami ustawodawczymi są: na poziomie federalnym – Parlament, składający się z Prezydenta, Zgromadzenia Narodowego (*National Assembly/Majlis-i-Shoora*) oraz Senatu i na poziomie prowincji – Zgromadzenia Prowincjonalne (*Provincial Assemblies*)⁵. Władza Parlamentu w Pakistanie jest ograniczona w dwóch

³ 5 lipca 1977 roku, w wyniku zamachu stanu, generał Muhammad Zia-ul-Haq obalił prezydenta Zulfikara Alego Bhutto, zawiesił obowiązywanie Konstytucji z 1973 roku, wprowadził cenzurę prasy, zdelegalizował wszystkie partie polityczne i rozpoczął tzw. proces islamizacji Pakistanu. Zia ustanowił prawo zwane *hudud*, obejmujące m.in. ustawę o cudzołóstwie, która była wyjątkowo dotkliwa dla kobiet. Zob. J. Stephens, *Governing Islam: Law, Empire and Secularism in South Asia*, Cambridge 2018, s. 16.

⁴ I.A. Nyazee, *Introduction to Law (For Pakistan)*, Rawalpindi–Lahore 2017, s. 123.

⁵ Art. 141–144 Konstytucji Islamskiej Republiki Pakistanu z 1973 roku, <http://www.pakistan.org/pakistan/constitution/>, data odczytu 11 listopada 2020.

sytuacjach: żadne prawo nie może być sprzeczne z nakazami Koranu i sunny⁶ oraz z podstawowymi prawami zapewnionymi w Konstytucji⁷.

Już pierwsza konstytucja Pakistanu z 1956 roku zawierała tzw. klauzule niezgodności (*repugnancy clauses*), które stanowiły, że żadne prawo nie może być sprzeczne z islamem oraz że wszystkie istniejące przepisy mają być przebadane pod kątem zgodności z szariatem oraz zmienione w razie wykrycia kolizji⁸. Konstytucja z 1956 roku nie ustanawiała jednak islamu religią państwową⁹. W kolejnych konstytucjach „klauzule niezgodności” nie tylko zostały zachowane, ale wręcz wzmocniono ich charakter¹⁰. Artykuł zawierający „klauzule niezgodności” został powtórzony również w Konstytucji z 1973 roku¹¹.

Często zauważa się, że jedną z najbardziej charakterystycznych cech Konstytucji z 1973 roku jest wielokrotne i konsekwentne odwoływanie się do prawa islamu, co czyni z niej dokument, który zawiera więcej przepisów muzułmańskich niż jakakolwiek inna konstytucja w całym świecie muzułmańskim¹². Art. 1 stanowi, że Pakistan jest Islamską Republiką, natomiast art. 2 uczynił z islamu religię państwową. Muzułmański charakter Konstytucji został drastycznie wzmocniony w 1985 roku¹³, kiedy dodano artykuł 2A, stanowiący, że: „Zasady i postanowienia zawarte w tzw. Objectives Resolution¹⁴ zostają niniejszym włączone do zasadniczej części Konstytucji i będą odpowiednio obowiązywać”¹⁵. Na mocy Zarządzenia Prezydenta z dnia 26 maja 1980 roku¹⁶ dodano

⁶ Art. 2A Konstytucji Islamskiej Republiki Pakistanu z 1973 roku.

⁷ I.A. Nyazee, *op. cit.*, s. 129.

⁸ N. Abiad, *op. cit.*, s. 41.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ A.A. An-Na'im, *Islamic Family Law in Changing World: A Global Resource Book*, New York 2002, s. 230.

¹¹ Art. 227 Konstytucji Islamskiej Republiki Pakistanu z 1973 roku.

¹² N.A. Shah, *Women, the Koran and International Human Rights Law: The Experience of Pakistan*, Leiden–Boston 2006, s. 350.

¹³ Revival of Constitution Order, 1985 (P.O. No. 14 of 1985), http://www.pakistan.org/pakistan/constitution/orders/po14_1985.html, data odczytu 11 listopada 2020.

¹⁴ Objectives Resolution to akt przyjęty przez Zgromadzenie Ustawodawcze Pakistanu w dniu 7 marca 1949 roku, stanowiący m.in., że „Suwerenność nad całym wszechświatem należy wyłącznie do Boga Wszechmogącego i należy dokonać starań, aby muzułmanie mogli wieść życie zgodnie z nauczaniem i wymogami islamu”. Początkowo rezolucja była preambułą do wszystkich poprzednich konstytucji, a w 1985 roku stała się jej przepisem.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Constitution (Amendment) Order, 1980, President's Order No. 1 of 1980, http://www.pakistan.org/pakistan/constitution/orders/po1_1980.html, data odczytu 20 kwietnia 2020.

z kolei rozdział 3A ustanawiający Federalny Sąd Szariatu¹⁷. Każde prawo, które zostanie uznane przez powyższy sąd za niezgodne z islamem musi zostać zmienione. Zgodnie z art. 203D Konstytucji, jeśli rząd nie zmieni prawa kwestionowanego przez sąd szariatu w wyznaczonym terminie, prawo to przestaje obowiązywać w dniu, w którym decyzja sądu wchodzi w życie.

Część IX Konstytucji zatytułowana jest „przepisy muzułmańskie” (*Islamic Provisions*) oraz umożliwia islamizację wszystkich istniejących praw i po raz kolejny potwierdza, że żadne prawo nie może być niezgodne z naukami islamu. W części XI powołano do życia Radę Ideologii Muzułmańskiej (*Council of Islamic Ideology*), organ doradczy uprawniony m.in. do wydawania rekomendacji dla Parlamentu i Zgromadzeń Prowincjonalnych (*Provincial Assemblies*) dotyczących islamu oraz zgodności istniejących praw z szariatem. Rada Ideologii Muzułmańskiej pomimo teoretycznie wyłącznie doradczego charakteru wpływa w znaczący sposób na tworzenie prawa, w szczególności praw dotyczących kobiet i ich sytuacji w społeczeństwie. Za przykład może posłużyć dwukrotna próba uchwalenia ustawy dotyczącej przemocy domowej mającej obowiązywać na poziomie federalnym, gdzie Rada stwierdziła, że jeśli ustawa stanie się prawem, doprowadzi to do rozpadu rodzin, a eksmisja agresywnego mężczyzny z domu jest całkowicie sprzeczna z szariatem. Rada, co prawda, zgodziła się ze stwierdzeniem, że przemoc wobec kobiet i dzieci powinna zostać zabroniona, jednak miejsce żony jest przy mężu i umieszczanie kobiet w odizolowanych schroniskach jest antymuzułmańskie¹⁸. Jednym z najbardziej kontrowersyjnych zaleceń Rady było twierdzenie, że ustanawianie limitów wiekowych niezbędnych do zawarcia małżeństwa jest sprzeczne z islamem, który zezwala na małżeństwa w każdym wieku¹⁹. Rada Ideologii Muzułmańskiej, pomimo kontrowersyjnych poglądów na temat pozycji kobiety w rodzinie i społeczeństwie, przyjmuje zdecydowane stanowisko w sprawie udziału kobiet w dziedziczeniu. W 2018 roku wraz z Ministerstwem Spraw Człowieka Rada rozpoczęła ogólnokrajową kampanię mającą na celu edukację społeczeństwa na tema-

¹⁷ A.A. An-Na'im, *op. cit.*, s. 231.

¹⁸ S. Zeb, *Provinces modelling pro-women bills on „failed” federal law*, „Dawn”, 8.03.2016, <https://www.dawn.com/news/1244308>, data odczytu 20 kwietnia 2020.

¹⁹ K. Ali, *Pakistani laws prohibiting underage marriage un-Islamic: CII*, „Dawn”, 11.03.2014, <http://www.dawn.com/news/1092468/pakistani-laws-prohibiting-under-age-marriage-un-islamic-cii>, data odczytu 26 października 2020.

ty związane z prawem kobiet do dziedziczenia. Przewodniczący Rady w wystąpieniu inauguracyjnym kampanię wyraził dezaprobatę dla praktyk polegających na wydziedziczeniu kobiet poprzez szantaż emocjonalny i presję wywoływaną przez rodzinę²⁰.

Prawo krajowe regulujące dziedziczenie

Konstytucja Pakistanu zawiera potwierdzenie znacznej części²¹ podstawowych praw człowieka wyrażonych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku²². Dokument ten nie zawiera przepisów bezpośrednio odnoszących się do dziedziczenia, jednakże art. 23 i 24 gwarantują wszystkim obywatelom prawo do własności oraz zapewniają ochronę tego prawa przez państwo. Art. 25 Konstytucji stanowi natomiast, że wszyscy obywatele są równi wobec prawa oraz zakazuje dyskryminacji ze względu na płeć, stwierdzając przy tym, że państwo może ustanawiać specjalne regulacje mające na celu ochronę kobiet i dzieci.

Ustawa o sukcesji z 1925 roku (*The Succession Act*)²³ jest jedną z głównych ustaw regulujących prawo dziedziczenia w kraju dla niemuzułmanów. Opiera się na prawie angielskim i ma zastosowanie do dziedziczenia ustawowego i testamentowego. Na poziomie federalnym obowiązują również ustawy *Muslim Family Law Ordinance* z 1961 roku²⁴ oraz *The West Muslim Personal Law (Shariat) Act* z 1962 roku²⁵, które z kolei odnoszą się do muzułmanów i zawierają odpowiednie postanowienia zgodne z muzułmańskim prawem do dziedziczenia.

Przed Czwartą Światową Konferencją ONZ w sprawie Kobiet, która odbyła się w Pekinie w 1995 roku, w Pakistanie utworzono Komii-

²⁰ *Human Rights Ministry launches awareness drive about women's right to inheritance*, „Dawn”, 14.09.2018, <https://www.dawn.com/news/1432901/human-rights-ministry-launches-awareness-drive-about-womens-right-to-inheritance>, data odczytu 26 października 2020.

²¹ Według Muhammada Haleema, Konstytucja z 1973 roku inkorporowała 2/3 wszystkich praw zawartych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. M. Haleem, *The Domestic Application of International Human Rights Norms, Developing Human Rights Jurisprudence*, London 1988, s. 106.

²² Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 roku. A. Przyborowska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2008.

²³ *Succession Act*, 1925 (Act No. XXXIX of 1925), <https://www.sja.gos.pk/assets/BareActs/SUCCESSION%20ACT%201925.pdf>, data odczytu 26 października 2020.

²⁴ *Muslim Family Law Ordinance*, 1961, <http://punjablaws.gov.pk/laws/777a.html>, data odczytu 26 października 2020.

²⁵ *The West Muslim Personal Law (Shariat) Act*, 1962, [http://kp.gov.pk/uploads/2016/02/12._The_West_Pakistan_Muslim_personal_Law_\(Shariat\)_Application_Act,_1962_.pdf](http://kp.gov.pk/uploads/2016/02/12._The_West_Pakistan_Muslim_personal_Law_(Shariat)_Application_Act,_1962_.pdf), data odczytu 26 października 2020.

sję Śledczą ds. Kobiet (*Comission of Inquiry for Women*), która sporządziła raport surowo potępiający sytuację, w jakiej znajdowały się kobiety w tym czasie. Raport sugerował, że winna jest między innymi błędna interpretacja zasad szariatu co do pozycji kobiet w islamie. Komisja podkreśliła również, że wiele przepisów i zwyczajów uwłaczających kobietom jest usprawiedliwianych religią lub zostało ustanowionych jako muzułmańskie nakazy, pomimo wyraźnego zacofania tych tradycji oraz oczywistych błędnych interpretacji, które nie były zgodne z „boskim zamysłem”²⁶.

Pod naciskami opinii międzynarodowej rząd Pakistanu rozpoczął wprowadzanie szeregu reform prawnych mających na celu poprawę sytuacji kobiet²⁷. Uchwalony w 2011 roku *The Prevention of Anti-Women Practices (Criminal Law Amendment) Act*²⁸ zakazuje tzw. małżeństw z Koranem i pozbawiania kobiet prawa do dziedziczenia. Na mocy tej ustawy do pakistańskiego Kodeksu Karnego²⁹ wprowadzono między innymi ustęp 498A, który stanowi, że pozbawianie kobiet należnego im spadku podlega karze pozbawienia wolności od 5 do 10 lat oraz karze grzywny w wysokości miliona pakistańskich rupii (około 20 000 PLN). Art. 498C zakazuje natomiast praktyki polegającej na wydawaniu kobiet za Koran, która również ma na celu pozbawienie kobiety spadku.

W 2010 roku na mocy 18 poprawki do Konstytucji Pakistanu³⁰ przeprowadzono decentralizację kraju oraz przeniesiono część uprawnień legislacyjnych na rządy prowincji. Od tej pory główna odpowiedzialność za wdrażanie krajowej polityki społecznej mającej na celu poprawę pozycji kobiet, w tym regulacje prawa rodzinnego oraz prawa spadkowego, spoczywa na rządach prowincji³¹. Jak dotąd, tylko rząd Prowincji Pendżab przeprowadził kilka reform prawnych mających na celu zlikwidowanie niektórych barier proceduralnych, uniemożliwia-

²⁶ Government of Pakistan, Ministry of Women Development, Social Welfare, and Special Education, *Report of the Commission of Inquiry for Women*, August 1997. Cyt. za: A.M. Weiss, *Moving Forward with the Legal Empowerment of Women in Pakistan*, US Institute of Peace, Washington 2012, s. 5.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *The Prevention of Anti-Women Practices (Criminal Law Amendment) Act*, http://www.na.gov.pk/uploads/documents/1329729400_262.pdf, data odczytu 20 października 2020.

²⁹ Pakistan Penal Code, (Act No. XLV of 1860), <http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/1860/actXLVof1860.html>, data odczytu 20 października 2020.

³⁰ Constitution (Eighteenth Amendment) Act 2010, <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/amendments/18amendment.html>, data odczytu 20 października 2020.

³¹ CEDAW Committee, Fifth Periodic Report submitted by Pakistan under article 18 of the Convention, CEDAW/C/PAK/5, punkt 2.

jących kobietom udział w spadkobranii (*The Punjab Partition of Immovable Property Act 2012*³², *Punjab Women Empowerment Package 2012*³³, *The Punjab Land Revenue (Amendment) Act 2012*)³⁴.

Pakistańskie sądy z reguły również starają się aktywnie chronić prawo kobiet do dziedziczenia. Sąd Najwyższy w Pakistanie niejednokrotnie orzekał m.in., że zrzeczenie się kobiet prawa do spadku jest sprzeczne z islamem oraz porządkiem publicznym i w związku z tym jest niedopuszczalne³⁵.

Wpływ islamu na prawo do dziedziczenia

Argument pozytywnego wpływu islamu na pozycję kobiet współczesnych Muhammadowi jest powszechnie podnoszony w dyskursie dotyczącym praw kobiet w krajach muzułmańskich, a szczególnie w kwestiach praw i obowiązków kobiet w zakresie prawa do dziedziczenia³⁶. Ogromna część publikacji poświęconych problematyce pozycji kobiet w islamie na wstępie wymienia zasługi oraz rewolucyjny charakter reform wprowadzonych przez Muhammada. Powszechnie znany jest pogląd, że islam przyznał kobietom szereg praw, których nie posiadały w przedmuzułmańskich społeczeństwach. Nierzadko podkreśla się, że kobiety z okresu *al-dżahiliji*³⁷ doświadczały wszelkich form ucisku, niesprawiedliwości i dyskryminacji: nie mogły dziedziczyć, posiadać majątku, decydować o małżeństwie, natomiast po śmierci męża były przejmowane jako część majątku przez jego najbliższą rodzinę³⁸. Z utrwalonym wizerunkiem uprzedmiotowionej i pozbawionej praw Arabki tego okresu jawnie nie współgra jednak historia pierwszego mał-

³² *The Punjab Partition of Immovable Property Act 2012 (Act IV of 2013)*, <http://punjablaws.gov.pk/laws/2528.html>, data odczytu 10 listopada 2020.

³³ *Punjab Women Empowerment Package 2012*.

³⁴ *The Punjab Land Revenue (Amendment) Act 2012*.

³⁵ *Mirza Abid Baig v. Zahid Sabir*, Supreme Court, Civil Appeal No. 472/2013. *Ghulam Ali v. Ghulam Sarwar Naqvi (Mst.)*, PLD 1990 Supreme Court 1.

³⁶ S. Saeed, *Islam from Revelation Towards Realization*, Islamabad 1986, s. 61.

³⁷ Wiek VI i początek VII. Termin *al-dżahilija* oznacza „niewiedzę”, „nieświadomość”, „pogaństwo”. Po nastaniu islamu prawdziwą wiedzę miał przynieść Koran. Por. J. Bielawski, *Wprowadzenie do Koranu*, Warszawa 2009, s. 17. Wszystkie cytowane fragmenty pochodzą z tego wydania Koranu.

³⁸ F.U. Naseef, *Women in Islam. A discourse in rights and obligations*, Kair 1999, s. 45. J. Rehman, *The Sharia, Islamic Family Laws and International Human Rights Law: Examining the Theory and Practice of Polygamy and Talaq*, „International Journal of Law, Policy and the Family” 2007, s. 113.

żeństwa Muhammada – z Chadidżą³⁹. Była ona niezależną ekonomicznie 40-letnią wdową, która odziedziczyła majątek po ojcu, a następnie doprowadziła do rozkwitu przedsiębiorstwa. 24-letni Muhammad zyskał jej zaufanie jako przewodnik karawan kupieckich – Chadidża wbrew swoim krewnym sama oświadczyła się ubogiemu mężczyźnie⁴⁰.

Niemniej jednak Koran precyzyjnie określił reguły spadkobrania oraz wyznaczył krąg osób uprawnionych do spadku, nadając kobietom prawo do dziedziczenia i czyniąc z niego religijny oraz prawny obowiązek. Problematyka muzułmańskiego systemu spadkowego jest bardzo złożona, dlatego w tym miejscu przedstawiony zostanie tylko zarys problemu, a uwaga skupi się głównie na pozycji kobiet jako podmiotów uczestniczących w postępowaniu spadkowym, bez koncentrowania się na innych elementach. Spadkobiercami wymienionymi w Koranie, którzy dziedziczą razem z dziećmi są: ojciec, dziadek ze strony ojca, matka, matka oraz ojciec ze strony matki i żona⁴¹. Według szariatu córka zmarłego muzułmanina dziedziczy połowę tego, co dziedziczy jej brat: „I daje wam Bóg przykazanie co do waszych dzieci: synowi przypada udział podobny do udziału dwóch córek”⁴², jeśli jednak spadkodawca posiadał więcej niż dwie córki przypadają im dwie trzecie majątku: „A jeśli będzie córek więcej niż dwie, to pozostanie im dwie trzecie z tego majątku”⁴³. Jeżeli spadkodawca pozostawił po sobie jedynie syna, dziedziczy on cały majątek, natomiast jedyna córka spadkodawcy dziedziczy już tylko połowę⁴⁴. W sytuacji, kiedy dzieci spadkodawcy nie żyją, ale zostawiły po sobie dzieci (wnuki spadkodawcy), dziedziczą tylko potomkowie syna spadkodawcy, dzieci córki spadkodawcy są w tym wypadku traktowane jako dalecy krewni i nie są dopuszczone do spadkobrania⁴⁵.

Koran wymienia również rodziców jako uprawnionych do spadku 1/6 majątku spadkodawcy, jeśli jednak spadkodawca nie miał dzieci, matka dziedziczy 1/3. Po śmierci żony mąż dziedziczy połowę majątku w sytuacji, kiedy małżeństwo nie posiadało potomstwa, natomiast w tej

³⁹ A.A. Engineer, *The Rights of Women in Islam*, New Delhi 2004, s. 38. Autor podaje również inne przykłady kobiet z okresu przedmuzułmańskiego oraz twierdzi, że sytuacja kobiet przed nadejściem islamu nie była tak zła, jak przedstawiają ją muzułmańscy historycy.

⁴⁰ A.M. Delcambre, *Mahomet. Głos Allaha*, Wrocław 1994, s. 36.

⁴¹ I.A.K. Nyazee, *Outlines of Muslim Personal Law*, Lahore 2012, s. 189.

⁴² Koran 4:11.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ I.A.K. Nyazee, *op. cit.*, s. 185.

⁴⁵ *Ibidem*.

samej sytuacji po śmierci męża żona dziedziczy tylko $\frac{1}{4}$ majątku męża. Mężczyzna, który posiada tylko siostrę, po swojej śmierci zostawia jej połowę swojego majątku, natomiast kobieta w tej samej sytuacji zostawia bratu cały majątek⁴⁶.

Usprawiedliwieniem dla dyskryminujących przepisów spadkowych jest koraniczny nakaz nakładający na mężczyznę obowiązek utrzymania rodziny. Z tego powodu uznaje się, że mężczyzna powinien dziedziczyć więcej niż kobieta, która albo już posiada męża sprawującego nad nią opiekę, albo znajduje się pod opieką męskich krewnych⁴⁷.

Zgodnie z muzułmańskim prawem istnieje pewna grupa spadkobierców, których w żadnym wypadku nie można wykluczyć z dziedziczenia i w tej kategorii znajdują się również matka, dzieci, rodzice, córka i wdowa po zmarłym⁴⁸.

Ewolucja prawa spadkowego w Indiach Brytyjskich

Historyczne uwarunkowania oraz realia polityczne, w jakich przyszło żyć muzułmanom w Indiach Brytyjskich, odcisnęły piętno na interpretacji, a następnie implementacji szariatu w sposób niezgodny z duchem i nakazami islamu. Jak zauważa K.A. El Fadl, to właśnie między innymi kolonializm doprowadził do osłabienia i dyskredytacji tradycji humanistycznej w islamie oraz rozpoczął proces, który można określić jako „wulgaryzację” islamu⁴⁹.

W XVII wieku Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska, której – przynajmniej pierwotnie – głównym celem był handel oraz płynący z niego zysk, rozpoczęła penetrację subkontynentu indyjskiego. Początkowo Kompania upoważniona była do tworzenia tylko takich przepisów, które były niezbędne do sprawnego zarządzania spółką⁵⁰. Z upływem czasu ta ostatnia zaczęła stopniowo zwiększać swoje wpływy polityczne i wojskowe, a na terenie Indii zaczęto budować faktorie i roz-

⁴⁶ Inheritance according to Islamic Sharia Law, Mawarith – An Islamic Inheritance Calculation Program, Punjab Judicial Academy, <http://www.pja.gov.pk/system/files/Inheritance.pdf>, data odczytu 27 września 2020.

⁴⁷ A.A. Engineer, *Rights of Women and Muslim Societies Socio-Legal Review*, Bangalore 2015, s. 60.

⁴⁸ A.K. Nyazee, *op. cit.*, s. 185.

⁴⁹ K.A. El Fadl, *The Human Rights Commitment in Modern Islam*, [w:] *Wanted: Equality and Justice in the Muslim Family*, ed. Z. Anwar, Selangor, Malaysia 2009, s. 113.

⁵⁰ S.S. Ali, *Equal before Allah, Unequally Before Man? Negotiating Gender Hierarchies in Islam and International Law*, PhD thesis, University of Hull 1998, s. 160. R. Mehdi, *The Islamization of the law in Pakistan*, Abingdon–New York 2013, s. 4.

szerzać kontrolowane terytorium⁵¹. W efekcie tych działań w 1757 roku Wielka Brytania potwierdziła prawie całkowitą dominację militarną, ekonomiczną i prawną na subkontynencie oraz rozpoczęła masowy projekt kolonizacji Indii⁵². Brytyjczycy nie byli zainteresowani budowaniem nowego społeczeństwa opartego na zachodnich wartościach ani chrystianizacją⁵³ mieszkańców, gdyż dążyli do maksymalnej eksploatacji miejscowej ludności⁵⁴.

W 1772 roku na stanowisko Gubernatora Bengalu powołano Warrena Hastingsa, z którego osobą wiąże się wprowadzenie kluczowych zmian prawnych na subkontynencie, polegających m.in. na ustanowieniu hierarchii sądów cywilnych i karnych oraz stworzeniu unikatowego systemu praw osobistych, który ze zmianami funkcjonuje w Azji Południowowschodniej do dzisiaj⁵⁵. Indie w przedkolonialnej erze charakteryzowały się pluralizmem kulturowym, religijnym i politycznym. Kolonialni urzędnicy zdawali sobie sprawę ze znaczenia religii w życiu miejscowej ludności oraz konieczności poszanowania tradycji i zwyczajów kast i plemion zamieszkujących tamtejsze terytoria⁵⁶. „Plan Hastingsa” zakładał, że Brytyjczycy, w miarę możliwości, będą starali się zachowywać jak lokalni władcy, którzy swe zarządzenia opierają na miejscowych normach i zwyczajach⁵⁷. Przede wszystkim zakładano, że muzułmańskie prawo będzie stosowane w sprawach między muzułmanami, a hinduskie prawo będzie stosowane pomiędzy hindusami⁵⁸.

Prawo muzułmańskie w planie Hastingsa było zdefiniowane jako autochtoniczne normy wywiedzione z Koranu, regulujące kwestie „dziedziczenia, małżeństwa, kast i innych religijnych instytucji”⁵⁹. Z tego względu, pomimo że sądownictwo na subkontynencie podlegało brytyjskiej procedurze, wpływ angielskiego *common law* w sprawach do-

⁵¹ A. Głogowski, *Pakistan. Historia i współczesność*, Kraków 2011, s. 12.

⁵² W.B. Hallaq, *An Introduction to Islamic Law*, Cambridge 2009, s. 85.

⁵³ Jak podaje J. Stephens, dopiero w latach 1820–1840 Brytyjczycy zauważyli potrzebę ewangelizacji subkontynentu, od początku byli bardzo sceptycznie nastawieni co do sukcesu tego przedsięwzięcia. Cyt. za: J. Stephens, *op. cit.*, s. 24.

⁵⁴ S.C. Singh, *Reform of the Muslim Personal Law: Challenges and Possibilities*, „The IUP Law Review” 2018, s. 53.

⁵⁵ J. Stephens, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 8.

⁵⁷ I.R. Hussain, *The Politics of Islamic Law, Local Elites, Colonial Authority, and the Making of the Muslim State*, Chicago 2016, s. 70. W. Hallaq, *Islamic law: history and transformation*, [w:] *The New Cambridge History of Islam*, ed. R. Irwin, Cambridge 2010, s. 176.

⁵⁸ S.C. Singh, *op. cit.*, s. 53.

⁵⁹ I.R. Hussain, *op. cit.*, s. 70.

tyczących dziedziczenia był w rzeczywistości bardzo niewielki, gdyż brytyjscy władcy uważali, że jest to domena poszczególnych grup religijnych. W imię „wolności religijnej” nie chcieli się angażować w sprawy z zakresu prawa osobowego, w tym prawa regulującego dziedziczenie⁶⁰. Tylko w wyjątkowych przypadkach brytyjscy sędziowie w Indiach ingerowali w prawa prywatne hindusów i muzułmanów⁶¹. Brytyjscy władcy kolonialni w myśl zasady *divide and rule*⁶² pozostawili prawo osobowe nietknięte, obniżając *de facto* pozycję prawną kobiety w rodzinie⁶³.

W XIX wieku Brytyjczycy zaczęli koncentrować się na zwyczaju jako źródle prawa, co doprowadziło do przyznania precedencji, tj. pierwszeństwa, lokalnym zwyczajom z różnych regionów Indii. Rozporządzenie z Bombaju z 1827 roku (*Bombay Presidency Regulation IV of 1827*) ustanowiło zasadę, że w kwestiach nieuregulowanych przez akt Parlamentu, zwyczaj powinien być brany pod uwagę w pierwszej kolejności⁶⁴. *Punjab Law Act IV* z 1872 roku w sprawach dziedziczenia, własności posiadanej przez kobiety, zaręczyn, małżeństwa, rozwodu, *mahr*⁶⁵, adopcji, opieki, nieletnich, dzieci z nieprawego łoża, relacji rodzinnych, testamentów itp. wymienia następującą hierarchię źródeł prawa, jaką powinny posługiwać się sądy podczas wyrokowania: zwyczaj, prawo Muhammada, zasady słuszności i sprawiedliwości⁶⁶. Nawet w sytuacji wystąpienia konfliktu między naukami płynącymi z Koranu a zwyczajem, pierwszeństwo dawano temu drugiemu⁶⁷. Na tej podstawie, przykładowo Sąd Najwyższy w Bombaju w sprawie Kojahs i Memmons orzekł, powołując się na panujący zwyczaj, że nie ma przeszkód, aby muzułmanie podążali za hinduskimi zwyczajami oraz że dopuszczalna jest praktyka polegająca na pozbawianiu muzułmańskich ko-

⁶⁰ M.Z. Abbasi, *Shari'a and State Law: Relevance of Islamic Legal History for the Application of Muslim Family Law in the West*, „Journal of Law, Religion and State” 2014, s. 131.

⁶¹ D.S. Pearl, *Family Law in Pakistan*, „Journal of Family Law” 1969, s. 165.

⁶² Zasada *divide and rule* polegała tu na utrzymywaniu różnic i konfliktów pomiędzy wyznawcami poszczególnych religii.

⁶³ S.C. Singh, *op. cit.*, s. 55.

⁶⁴ M.P. Jain, *Custom as a Source of Law in India*, [w:] *Folk Law, Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta*, ed. A.D. Renteln, A. Dundes, Wisconsin 1995, s. 56.

⁶⁵ *Mahr* to określona suma wręczana kobiecie podczas zawarcia małżeństwa. *Mahr* jest nieodłącznym elementem zawarcia małżeństwa wymaganym zarówno przez szariat, jak i prawo Pakistanu.

⁶⁶ Punjab Laws Act IV 1972. Cyt. za: M.A. Mannan, D.F. Mulla's, *Principles of Mahomedan Law*, Lahore 1995, s. 15.

⁶⁷ M.Z. Abbasi, S.A. Cheema, *Family Laws in Pakistan*, Karachi 2018, s. 10.

biet prawa do dziedziczenia⁶⁸. We wszystkich wymienionych sprawach, czyli przede wszystkim w sprawach rodzinnych, zwyczaj miał być brany pod uwagę w pierwszej kolejności, a prawo muzułmańskie miało być stosowane tylko, jeśli prawo zwyczajowe nie miało zastosowania do konkretnej sprawy⁶⁹. Jednakże zwyczaje różniły się w zależności od plemienia czy miejsca, podlegały modyfikacjom. Trudno było udowodnić istnienie zwyczaju i na odwrót – trudno było udowodnić, że zwyczaj nie istnieje. Często podkreśla się, że ustanowienie precedencji zwyczaju pozwoliło na przeniknięcie antymuzułmańskich praktyk do prawa muzułmańskiego, a odsunięcie kobiet od dziedziczenia jest tego najjaskrawszym przykładem. Kres dominacji zwyczaju nastąpił dopiero na początku XX wieku po powstaniu ruchu niepodległościowego i ufundowaniu Ligi Muzułmańskiej w 1906 roku⁷⁰.

Wyznawcy islamu na subkontynencie potrzebowali wówczas argumentów na poparcie tezy, że stanowią jeden naród i podlegają temu samemu prawu. W tym okresie przeprowadzono szereg reform prawnych – na poziomie prowincji uchwalono ustawę *NWFP Muslim Personal Law (Shariat) Application Act* z 1935 roku (*MPL*), która obaliła prymat rozstrzygania sporu na podstawie zwyczaju⁷¹. Kolejny dokument, ustanowiony na poziomie federalnym, *Shariat Act* z 1937 roku, potwierdził regułę unieważniającą zwyczaj, jeżeli stoi on w sprzeczności z szariatem oraz przywrócił kobietom częściowe prawo do dziedziczenia⁷². *Shariat Act* z 1937 roku, czyniąc zadość roszczeniom ziemiaństwa, nie przyznawał kobietom prawa do dziedziczenia gruntów rolnych⁷³. Muzułmańskie ruchy kobiece, które zaczęły pojawiać się w Indiach, głośno opowiadały się za likwidacją muzułmańskiego prawa zwyczajowego oraz za rozpoczęciem wdrażania szariatatu. Oparcie się na szariacie było dla kobiet wyborem „mniejszego zła”; czuły one bo-

⁶⁸ Wyrok Sądu Najwyższego w Bombaju w sprawie *Kojahs and Memons*, 1847 rok. Cyt. za: E. Perry, *Cases Illustrative of Oriental Manners, Decided in H.M Supreme Court at Bombay. The Application of English Law to India*, New Delhi 1988, s. 110.

⁶⁹ S.S. Ali, *op. cit.*, s. 164.

⁷⁰ Partia polityczna, której celem była ochrona interesów muzułmanów w Indiach.

⁷¹ S.S. Ali, *op. cit.*, s. 166; M.Z. Abbasi, S.A. Cheema, *op. cit.*, s. 10.

⁷² M.A. Mannan, *op. cit.*, s. 15; M.Z. Abbasi, *op. cit.*, s. 136.

⁷³ S.S. Ali, *op. cit.*, s. 166. Prawo to zostało zmienione w 1962 roku przez ustawę *Muslim Personal Law (Shariat) Application Act*, która usuwała zapis dotyczący gruntów rolnych i przyznawała muzułmankom prawo do dziedziczenia całego majątku po zmarłym – zgodnie z szariatem.

wiem, że patriarchat zapewniający im prawa na podstawie Koranu byłby lepszy niż patriarchat oparty na prawie zwyczajowym, który odbierał im wszystkie prawa, w tym prawo do dziedziczenia⁷⁴.

Praktyki zwyczajowe

Zarówno szariat, jak i prawo krajowe jednoznacznie przyznają kobietom prawo do dziedziczenia, jednak różne statystyki podają, że nawet 97% kobiet jest wykluczanych ze spadkobrania gruntów rolnych i nieruchomości, czyli aktywów posiadających największą wartość materialną⁷⁵.

Należy również wspomnieć, że kobiety na ogół akceptują fakt pominięcia w dziedziczeniu⁷⁶. Według raportu sporządzonego przez Narodową Komisję ds. Kobiet (National Commission on The Status of Women) oraz UNDP w 2008 roku wynika, że w skali kraju 50,6% Pakistanek wyraziło zgodę na wykluczenie z dziedziczenia, z tego 100% kobiet w Beludżystanie oraz 97% w Pendżabie⁷⁷.

W skali kraju znacznie większy odsetek mężczyzn niż kobiet posiada domy i ziemię; 3% kobiet i 72% mężczyzn posiada dom, a 2% kobiet i 27% mężczyzn jest w posiadaniu ziemi⁷⁸. W Pendżabie, największej prowincji Pakistanu, kobiety stanowią tylko 10,6% posiadaczy ziemi⁷⁹, należy jednak podkreślić, że samo posiadanie ziemi nie zapewnia kobiecie zdolności do sprawowania kontroli nad majątkiem⁸⁰. Często zdarza się nawet, że w celu ominięcia niewygodnych przepisów podatkowych ziemia oficjalnie należy do kobiety, która nie wie o tym, że jest właścicielką oraz nie ma możliwości dysponowania ziemią⁸¹.

⁷⁴ S. Hussain, *A Socio-historical and Political Discourse on the Rights of Muslim Women: Concerns for Women's Rights or Community Identity: (Special reference to 1937 and 1939 Acts)*, „Journal of International Women's Studies” 2015, Vol. 16, s. 3.

⁷⁵ NIPS & ICF, *Pakistan Demographic and Health Survey 2017–18*, Islamabad, Pakistan, and Rockville, Maryland, USA 2019.

⁷⁶ National Commission on The Status of Women, UNDP, Final Report, 2008, s. 12, <http://www.ncsw.gov.pk/previewpublication/3>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ NIPS & ICF, *op. cit.*

⁷⁹ Punjab Commission on the Status of Women (PCSW), *Evaluating 2015 Legal Reforms Related to Land Inheritance and Their Impact on Women*, 2016, <https://pcsw.punjab.gov.pk/system/files/Evaluating2015LegalReformsrelatedtoLandInheritanceandtheirimpactonWomen.pdf>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁸⁰ A.M. Weiss, *Moving Forward with the Legal Empowerment of Women in Pakistan*, United States Institute of Peace, Special Report, 2012, s. 11, <https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR305.pdf>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁸¹ PCSW, *op. cit.*, s. 79.

Zachwiane struktury decyzyjne w pakistańskich rodzinach oraz głęboko zakorzeniony patriarchy to główne powody, dla których kobiety nie są w stanie skutecznie egzekwować prawa do dziedziczenia. Od pakistańskich kobiet żąda się niekwestionowanej lojalności, a decyzje o zawarciu małżeństwa, podjęciu edukacji, rozpoczęciu pracy czy dostępie do opieki zdrowotnej są podejmowane za kobiety⁸². Istnieje również wiele praktyk zwyczajowych, których bezpośrednim celem jest wykluczenie kobiet z dziedziczenia.

Jak słusznie zauważa się w literaturze, żadne dyskusje na temat sytuacji kobiet w rodzinie oraz prawa do dziedziczenia nie mogą ograniczać się jedynie do rozważań prawnych – niezbędna jest analiza praktyk społecznych, które w najbardziej destrukcyjny sposób wpływają na godność i bezpieczeństwo kobiet⁸³. W Pakistanie kultura, system kastowy oraz religia wykształciły szereg sposobów zmuszania zarówno kobiet, jak i mężczyzn do wstępowania w związki małżeńskie. Zmuszanie do małżeństw najczęściej spowodowane jest chęcią ochrony rodzinnego majątku. Pomimo penalizacji większości z tych zwyczajów są one w dalszym ciągu kultywowane i niejednokrotnie mają większą siłę oddziaływania niż religia i oficjalne prawo w kraju⁸⁴. Wspomniana wyżej ustawa o zapobieganiu antykobiecym praktykom z 2011 roku (*The Prevention of Anti Women Practices (Criminal Law Amendment) Act 2011*) kategorycznie zakazała praktyk zwyczajowych polegających na zmuszaniu do małżeństw, oddawania kobiet w ramach odszkodowania, wspomnianych już małżeństw z Koranem oraz pozbawiania kobiet dziedziczenia.

Małżeństwa z Koranem

Jak słusznie zauważa Yefet: „Małżeństwo z Koranem jest unikatowym pakistańskim zwyczajem, który drwi nie tylko z nakazów islamu czy podstawowych praw człowieka, ale także z całej instytucji małżeństwa”⁸⁵. Małżeństwa z Koranem najczęściej występują w prowincji Sindh i znane są pod nazwą *haq baksh*⁸⁶. Kobiety „wydane” za Koran spędzają całe życie w zupełnym odosobnieniu, modlą się i studiując

⁸² S. Taj et al., *Assessment of Rural and Urban Women's Participation in the Decision Making in Family Matters*, „Pakistan Journal of Life and Social Sciences” 2004, s. 28.

⁸³ K.C. Yefet, *What's the Constitution Got to Do with It? Regulating Marriage in Pakistan*, „Duke Journal of Gender Law & Policy” 2009, s. 365.

⁸⁴ F.M. Critelli, *Between Law and Custom: Women, Family Law and Marriage in Pakistan*, „Journal of Comparative Family Studies” 2012, Vol. 43, No. 5, s. 647.

⁸⁵ K.C. Yefet, *op. cit.*, s. 365.

⁸⁶ *Ibidem*.

święte teksty przy równoczesnym zachowaniu celibatu. Rodzina decyduje się na taki krok zazwyczaj z powodów ekonomicznych, a nie – jakby się mogło wydawać – z pobudek religijnych. Ślub córki wiąże się bowiem z kosztami, natomiast kobieta, która zostaje wydana za mężczyznę spoza rodziny w momencie dziedziczenia przyczynia się dodatkowo do uszczuplenia rodzinnego majątku. W przypadku ślubu z Koranem majątek kobiety zostaje w rodzinie, a w przypadku jej śmierci zostaje odziedziczony przez jej najbliższych krewnych.

Ceremonia zaślubin z Koranem pozbawia kobiety wszelkich podstawowych praw, nakłada na nie obowiązek zachowania czystości oraz na zawsze pozbawia je prawa do założenia rodziny. Obecnie ta praktyka jest coraz mniej popularna. Ze względu na istniejące tabu oraz penalizację tego zwyczaju, bardzo trudno znaleźć kobiety, które są jej poddawane, jednakże w prasie co jakiś czas można znaleźć doniesienia o kobietach wydanych za Koran⁸⁷.

Małżeństwa wymienne

Małżeństwo wymienne (*watta satta*) polega na wymianie panien młodych pomiędzy dwiema rodzinami, które są najczęściej ze sobą spokrewnione⁸⁸. Szacuje się, że na terenach wiejskich Pakistanu zawiera się w ten sposób 1/3 małżeństw. Tradycja ta jest szczególnie rozpowszechniona na terenach prowincji Pendżab i Sindh⁸⁹.

W ramach *watta satta* najczęściej brat i siostra wchodzi w związki małżeńskie ze spokrewnioną parą rodzeństwa – celem jest utrzymanie majątku wewnątrz rodziny⁹⁰. Oprócz oczywistej niesprawiedliwości

⁸⁷ Pakistan Press Foundation, *Rebels of „marriage with Quran” cry for help*, <https://www.pakistanpressfoundation.org/rebels-of-%E2%80%98marriage-with-quran%E2%80%99-cry-for-help/>, data odczytu 20 grudnia 2020; La Stampa, Vatican Insider, *The life of slavery of Pakistani women who are forced to „marry” the Quran*, <https://www.lastampa.it/vatican-insider/en/2013/07/30/news/the-life-of-slavery-of-pakistani-women-who-are-forced-to-marry-the-quran-1.36078750>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁸⁸ Na terenach wiejskich i plemiennych ponad 50% małżeństw zawieranych jest pomiędzy kuzynami I i II stopnia pokrewieństwa. Natomiast Pakistan Raport Household Survey (PRHS-II) ujawnia, że 78% małżeństw w Pakistanie zawieranych jest pomiędzy krewnymi, a kolejne 10% pomiędzy osobami wywodzącymi się z tej samej kasty lub plemienia.

⁸⁹ R.N Bhutta *et al.*, *Dynamics of Watta Satta Marriages in Rural Areas of Southern Punjab Pakistan*, „Open Journal of Social Sciences” 2015, Vol. 3, No. 12, s. 166–178.

⁹⁰ L. Holden, A. Chaudhary, *Daughters’ inheritance, legal pluralism, and governance in Pakistan*, „The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law” 2013, Vol. 45, Issue 1, s. 111.

takiego układu, który uniemożliwia zarówno kobietom, jak i mężczyznom swobodny wybór małżonka i decydowania o swoim życiu, związki te pociągają za sobą inne negatywne konsekwencje. W takim układzie mąż, który znęca się nad swoją żoną, może oczekiwać identycznego zachowania ze strony szwagra w stosunku do swojej siostry. Z kolei rozpad jednego związku pociąga za sobą automatyczny rozpad drugiego, nawet jeśli druga para wiezie szczęśliwe życie małżeńskie⁹¹.

Haq bukhswana

Zwyczajowo niektóre plemiona w Beludżystanie, NWFP (obecnie prowincja Khyber Pakhtunkhwa) i Sindh wymagają od przyszłej panny młodej oficjalnego ogłoszenia rezygnacji z jej prawa do dziedziczenia w obecności całej rodziny. Ten zwyczaj w lokalnym języku określa się jako *haq bukhswana*⁹².

Powszechnie uważa się, że kobiety, które roszczą sobie prawo do dziedziczenia są niewdzięczne, posiadają zły charakter oraz sprzeciwiają się społecznym konwenansom⁹³. W szczególności w prowincji Sindh brak zgody kobiety na zrzeczenie się prawa do dziedziczenia może być uważane za obrazę honoru rodziny i skutkować egzekucją wykonaną na kobiecie w ramach praktyki *karo kari*, czyli zabójstwa honorowego⁹⁴. W Pendżabie natomiast zazwyczaj kobiety odciskają kciuk na niewypełnionym wniosku urzędowym, który następnie wypełniany jest przez męskich członków rodziny oraz stanowi dokument zrzeczenia się przez nie spadku. Jak podaje raport sporządzony przez PCSW, ciężar dowodu w sprawie o sfabrykowanie dokumentu spoczywa na kobiecie⁹⁵. W Beludżystanie wdowy zazwyczaj nie otrzymują spadku po zmarłym mężu, a jeśli zdecydują się na wystąpienie z takim żądaniem, często zmuszane są do zawarcia związku małżeńskiego z bratem lub innym najbliższym krewnym zmarłego, aby majątek nie opuścił rodziny.

⁹¹ H.G. Jacoby, G. Mansuri, *Watta Satta: Bride Exchange and Women's Welfare in Rural Pakistan*, Policy Research Working Paper; No. 4126, World Bank, Washington 2009, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/7130>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁹² S. Ghori, *Women Inheritance Rights: Rhetoric or Resurgence?*, „Criterion Quarterly” 2019, <https://criterion-quarterly.com/women-inheritance-rights-rhetoric-resurgence/>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁹³ I. Rubab, A. Usman, *Women's Right of Inheritance: Choices and Challenges in Punjab*, „Journal of Islamic Thought and Civilization” 2018, Vol. 8, No. 2.

⁹⁴ S. Shoro, *The Real Stories behind Honour Killing*, UK 2019, s. 11; S. Bhanbhro et al., *Karo Kari – the Murder of Honour in Sindh, Pakistan: An Ethnographic Study*, „International Journal of Asian Social Science” 2013, Vol. 3, No. 7, s. 1475.

⁹⁵ PCSW, *op. cit.*, s. 79.

Pardah

Wiele kontrowersji wzbudza również termin *pardah* (lub *purdah*), który dosłownie oznacza zasłonę (zwaną czador). Polega on na zakrywaniu ciała i twarzy przez kobiety oraz równoczesnej segregacji kobiet i mężczyzn. Jednym z przewodnich haseł polityki generała Zia był powrót do *chardar aur char dewari*, czyli „czadoru i czterech ścian domu”. Kobiety były niemile widziane w przestrzeni publicznej, a *pardah* oraz skromny i szczelnie zakrywający ciało strój zaczęły być egzekwowane siłą przez członków samodzielnej straży obywatelskiej⁹⁶. *Pardah* uznawana jest również za istotny powód wykluczenia kobiet z dziedziczenia ziemi i nieruchomości, jak i braku możliwości sprawowania kontroli nad odziedziczoną ziemią. Ograniczona mobilność kobiet oraz strach lub brak zgody rodziny na interakcje z urzędnikami państwowymi (zazwyczaj mężczyznami) zajmującym się sprawami dotyczącymi dziedziczenia, przez lata skutecznie uniemożliwiają kobietom możliwość egzekwowania swoich praw. *Pardah*, która egzekwowana jest w Pakistanie, nie ma jednak mocnego potwierdzenia w religii, która co prawda zaleca kobietom skromny strój, jednak nie nakłada obowiązku absolutnej izolacji od mężczyzn⁹⁷. Wielu uczonych podkreśla, że praktykowany w Pakistanie zwyczaj *pardah* wywodzi się z tradycji hinduskiej i został jedynie zaadaptowany przez muzułmanów⁹⁸. W 1944 roku podczas sławnego przemówienia na Muslim University w Aligarh założyciel Pakistanu Muhammad Ali Jinnah skrytykował istniejący porządek, mówiąc, że naród jest ofiarą złych, zepsutych zwyczajów oraz że zamykanie kobiet w czterech ścianach domu jest przestępstwem przeciwko ludzkości⁹⁹.

⁹⁶ R. Saigol, *Feminism and the Women's Movement in Pakistan, Actors, Debates and Strategies*, Islamabad 2016, s. 14, <https://www.fes-asia.org/news/feminism-and-the-women-movement-in-pakistan/>, data odczytu 11 listopada 2020.

⁹⁷ Strój muzułmanek jest najprawdopodobniej jedną z najczęściej poruszanych kwestii podczas debaty o prawach kobiet w islamie. Podkreśla się, że muzułmański strój kobiecy, mimo zgodności z koranicznym nakazem (Koran 24:31) skromności, nie jest obowiązkową odzieżą muzułmanek.

⁹⁸ A. Bahadori, R. Pande, *Looking at Muslim Women in India, Iran and Afghanistan*, „Journal of Women's Studies” 2017, Vol. 5, No. 1, s. 69; J.E. Walsh, *A Brief History of India*, New York 2006, s. 88.

⁹⁹ “We are victims of evil customs. It is a crime against humanity that our women are shut up within the four walls of the houses as prisoners. There is no sanction anywhere for the deplorable condition in which our women have to live.” Cyt. za: J.T. Sudduth, *CEDAW's Flaws: A Critical Analysis of why CEDAW is Failing to Protect a Women Right to Education in Pakistan*, „Journal of Law and Education” 2009, Vol. 38, No. 4, s. 563.

Przeszkody proceduralne

Istnieje również wiele barier proceduralnych, które skutecznie utrudniają lub uniemożliwiają kobietom udział w postępowaniu spadkowym, takich jak brak dokumentów potwierdzających tożsamość, rozwlekanie postępowania oraz zatrudnianie w urzędach tylko męskich pracowników do załatwiania delikatnych spraw dotyczących spadku.

Brak rejestracji aktów stanu cywilnego poważnie ogranicza możliwość korzystania przez osoby nieposiadające aktu urodzenia z ich praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych gwarantowanych przez prawo krajowe. Jak podaje UNICEF, obecnie w Pakistanie zarejestrowanych jest tylko 34% wszystkich dzieci¹⁰⁰. Ustalenie tożsamości kobiety po śmierci jej rodziców lub opiekunów nastręcza wiele trudności. Niemożność ustalenia tożsamości często uniemożliwia udział w spadkobranii. Podobnie brak rejestracji małżeństw uniemożliwia wdowom dziedziczenie po zmarłym mężu. Brak dokumentów tożsamości nierzadko skutkuje tym, że mężczyźni przyprowadzają obce kobiety do urzędników państwowych, które następnie fałszywie zeznają, że są prawowitymi spadkobierczyniami i zrzekają się prawa do spadku¹⁰¹.

Kobiety również nie posiadają wystarczającej wiedzy na temat przysługujących im praw i żyją w błędnym przekonaniu, że otrzymane od rodziny prezenty ślubne, posag lub organizacja wesela są ekwiwalentem spadku, który miałyby otrzymać¹⁰². Sądy jednak jednoznacznie stoją na stanowisku, że dary otrzymane od braci lub innych męskich krewnych w żadnym wypadku nie mogą być traktowane jako rekompensata za wykluczenie z dziedziczenia¹⁰³.

Przewlekłość postępowania w sprawach spadkowych jest również istotnym czynnikiem, zniechęcającym nie tylko kobiety do sądowego rozwiązywania sporów. Zazwyczaj sporne sprawy o dziedziczenie ciągną się latami oraz wiążą się z ogromnymi kosztami, których kobiety nie są w stanie pokryć.

¹⁰⁰ Oficjalna strona internetowa UNICEF Pakistan, *A partnership to protect. Digital birth registration is giving children the inalienable right to identity*, 15.03.2018, <https://www.unicef.org/pakistan/stories/partnership-protect>, data odczytu 11 listopada 2020.

¹⁰¹ H. Khan, A. Khan, H. Zahir, *Women's Inheritance Rights: Procedures, Loopholes & Obstacles*, Lahore 2020, s. 31.

¹⁰² I. Rubab, A. Usman, *op. cit.*

¹⁰³ L. Holden, A. Chaudhary, *op. cit.*, s. 114.

Wnioski

Prawo do dziedziczenia odgrywa kluczową rolę we wzmacnianiu pozycji kobiet w życiu społeczno-ekonomicznym i politycznym. Jak wskazują dane, kobiety, które posiadają majątek w postaci domu lub ziemi, znacznie rzadziej padają ofiarami przemocy domowej. Z kolei kobiety nieposiadające żadnego zabezpieczenia finansowego, które doświadczają różnych form przemocy ze strony męża i teściów, często nie są w stanie wyrwać się z toksycznych relacji¹⁰⁴. Pomimo tego, że zarówno prawo religijne, jak i prawo świeckie gwarantują kobietom udział w spadkobraniu, Pakistanki od stuleci są konsekwentnie pozbawiane tych praw.

Niefortunnie ustawodawstwo dotyczące praw rodzinnych i spadkowych podczas panowania brytyjskiego nie przeszło żadnej reformy, a wręcz często podnosi się argument, że to Brytyjczycy przyczynili się do przywrócenia tradycyjnych, patriarchalnych i antykobiecych praw muzułmańskich¹⁰⁵. Do lat 40. XX wieku na mocy prawa zwyczajowego w wielu miejscach w Indiach odmawiano kobietom prawa do spadku, pomimo faktu, że islam gwarantował im udział w dziedziczeniu już na początku swego istnienia¹⁰⁶. Jak słusznie zauważa część uczonych, dzisiaj, gdy Zachód nieustannie krytykuje podrzędny status kobiet w pakistańskim społeczeństwie, należy przypomnieć o kluczowej roli, jaką odegrali Brytyjczycy w procesie usztywnienia i patriarchalizacji muzułmańskiego prawa rodzinnego oraz ekonomicznej marginalizacji kobiet¹⁰⁷. Selektywne reformy prawne, świadome ignorowanie dyskryminacyjnych przepisów, traktowanie starożytnych tekstów religijnych jako obowiązującego prawa, błędne przekłady z arabskiego na angielski oraz brak zmian w kierunku emancypacji zadały poważny cios prawom kobiet na subkontynencie indyjskim¹⁰⁸.

Praktyki zwyczajowe, takie jak małżeństwa z Koranem, przymuszanie do małżeństw czy przestrzeganie *pardah* nagminnie nazywane są „praktykami religijnymi” nie tylko przez autorów zachodnich, ale

¹⁰⁴ AwazCDS, *Denial of Women's Right of Inheritance (Enhancing their Vulnerability to Domestic and Social Violence)*, 2010, <http://awazcds.org.pk/Downloads/rstudies/Inheritance%20Rights.pdf>, data odczytu 11 listopada 2020.

¹⁰⁵ S.C. Singh, *op. cit.*, s. 56.

¹⁰⁶ G. Minault, *Women, Legal Reform and Muslim Identity in South Asia*, [w:] *Islam, Communities and the Nation. Muslim Identities in South Asia and Beyond*, ed. H. Mushirul, New Delhi 1998; S.S. Ali, *op. cit.*, s. 162; J. Stephens, *op. cit.*, s. 17; P.R. Blood, *Pakistan: A Country Study*, Washington 1994, s. 121.

¹⁰⁷ J. Stephens, *op. cit.*, s. 20.

¹⁰⁸ I.R. Hussain, *op. cit.*, s. 71; S.S. Ali, *op. cit.*, s. 162.

przede wszystkim przez samych Pakistańczyków. Należy jednak wspomnieć, że wyżej wymienione praktyki kulturowe mające na celu pozbawienie kobiet udziału w dziedziczeniu stoją w sprzeczności z nakazami religijnymi. W Pakistanie od stuleci ignoruje się normy religijne, które upodmiotawiają kobiety, a nadaje się boski charakter dyskryminującym prawom niemającym żadnego potwierdzenia w Koranie czy sunnie. Równocześnie każda reforma prawna dotycząca poprawy sytuacji kobiet jest szeroko dyskutowana pod kątem zgodności z prawem islamu oraz zazwyczaj spotyka się z oporem ugrupowań religijnych¹⁰⁹. W Pakistanie, gdzie 97% populacji stanowią muzułmanie, dalej poszukuje się właściwej roli, jaką powinien odegrać islam w życiu społecznym i politycznym kraju. Z kolei zbyt wielu pakistańskich muzułmanów jest nadmiernie przywiązanych do lokalnych praktyk kulturowych, które często błędnie uważane są za nieodłączny element prawny.

¹⁰⁹ Za przykład może posłużyć próba wprowadzenia prawa penalizującego przemoc domową w poszczególnych prowincjach (w KPK z powodu protestów grup religijnych stosowne prawo dalej nie zostało wprowadzone), delegalizacja poligamii (do tej pory udało się ją jedynie ograniczyć) oraz prawo podnoszące wiek małżeński do 18 lat (udało się to dotychczas jedynie w Sindh).